

Steden en burgers in de periferie van de Lage Landen

Historici hebben bij de bestudering van processen van staatsvorming, verstedelijking en economische ontwikkeling vooral oog voor de Vlaamse en Hollandse 'kernregio's'. De 'buitengewesten' of 'excentrisch gelegen gebieden' komen over het algemeen minder aan bod. In zijn *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie* schetst Rudolf Bosch de interactie tussen en de wederzijdse beïnvloeding van deze processen in de Gelderse context.

In de studie van Bosch staan twee steden centraal: Arnhem en Zutphen. Van deze steden zijn het financiële beleid en de praktijk, de ontwikkeling van belastingen, stedelijk bezit en schuldenlast onderzocht. Dit waren niet de enige steden in Gelre, het hertogdom kende er zo'n twintig. De keuze voor Arnhem en Zutphen is echter het onvermijdelijke gevolg van het feit dat juist van deze twee steden het meeste bronmateriaal bewaard is gebleven van alle Gelderse steden.

Arnhem en Zutphen hadden in de vijftiende eeuw circa 3.000 inwoners, terwijl Nijmegen circa 10.000 inwoners telde. Nijmegen was volgens de auteur echter een uitzondering, veel Gelderse steden overstegen de 3.000 inwoners niet. Arnhem en Zutphen zijn bovendien goede voorbeelden van de vele middelgrote steden die in het Rijnland bestonden. Steden groeiden van oudsher door een constante toestroom van inwoners, maar omdat er relatief weinig mensen rond de Gelderse steden woonden, konden deze maar beperkt groeien. De omgeving van Arnhem en van Zutphen waren dunbevolkt, net zoals aangrenzende regio's als het Oversticht, Münster en Westfalen. Tot de vijftiende eeuw deden de Gelderse steden niet onder voor bijvoorbeeld de Hollandse steden. Die laatste ontwikkelden zich in de vijf-

tiende en zestiende eeuw echter veel sneller, zowel economisch als qua bevolkingsaantallen.

Platteland of export

De oorzaak van de uiteenlopende paden was dat de Gelderse steden minder marktgericht waren. Ook kenden ze een minder dichtbevolkt en marktgericht omliggend platteland dan bijvoorbeeld Hollandse steden. Door de beperkte markt in en rond de stad – er woonden immers weinig mensen – kon de economie in de stad ook maar beperkt groeien, tenzij markten buiten het eigen hertogdom werden aangeboord. Hierin waren de Gelderse steden vóór de vijftiende eeuw wel in staat. Zij hadden een belangrijke spilfunctie in de rivierhandel en sinds eind dertiende eeuw werd gehandeld op de Oostzee en met Engeland. In de loop van de vijftiende eeuw nam de buitenlandse handel echter sterk af. Door vorstelijke blokkades van rivieren – de belangrijkste handelsroutes –, de toenemende concurrentie van Hollandse handelssteden en de keuze van stedelijke elites om zich minder op handel te richten en meer op 'veilige' investeringen, nam het belang van handel voor de Gelderse steden af.

Het verschil tussen de Gelderse steden en de op export gerichte Hollandse steden wordt perfect belicht door een voorbeeld uit het boek: in Zutphen en Arn-

hem waren minder dan dertig bierbrouwers actief die gezamenlijk 1,5 miljoen tot circa 3 miljoen vaten bier brouwen. Rond dezelfde tijd waren in Hollandse, op bierexport gerichte steden als Haarlem en Gouda per stad 50 tot 200 brouwers actief die 25 tot 30 miljoen liter bier per jaar produceerden. Daarvan werd ongeveer 90 procent geëxporteerd. De Gelderse steden ontwikkelden zich in tegenstelling tot hun Hollandse concurrenten steeds meer tot lokale marktplaatsen, die sterk gericht waren op de verzorging van het direct omliggende platteland. De schaalvergroting van steden en de versterking van ▶

Jaap Ligthart promoveerde in 2019 op middeleeuwse staatsfinanciering. Nu is hij werkzaam als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer in Den Haag.

De brouwer. Prent van Caspar Luyken, naar Jan Luyken, 1694. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

de eigen positie binnen stedelijke netwerken waar binnen de Nederlanden sprake van zou zijn, was dus vooral zichtbaar in Holland en minder in Gelre, of in elk geval in deze Gelderse steden. De auteur gaat helaas niet dieper in op de verschillen binnen Gelre. In hoeverre gegevens over Zutphen en Arnhem iets zeggen over bijvoorbeeld Nijmegen en Roermond, of andere Gelderse steden, blijft daardoor onduidelijk.

Zelfstandig?

De Gelderse steden kregen al eind twaalfde en begin dertiende eeuw stadsrechten. Door nederzettingen stedelijke rechten te verlenen, verkleinden vorsten hun macht over die centra,

‘In het algemeen wordt aangenomen dat tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd vorsten steeds afhankelijker werden van steden, die als reservoir van cash geld fungeerden’

maar trachtten zij de aantrekkingskracht van dit gebied op de (eventueel vijandelijke) omgeving te vergroten en daarmee het economisch potentieel te doen groeien. De toename van stadsrechten van centra in Gelre had tot gevolg dat gedurende de late middeleeuwen het hertogdom verdeeld raakte in vier kwartieren, waar in elk een ‘hoofdstad’ zich opwierp als representant van dit gebied. Deze vier steden, Arnhem, Zutphen, Nijmegen en Roermond, wisten weliswaar nooit de andere steden in ‘hun’ kwartier dusdanig te overheersen dat er sprake was van een stadstaat, maar zij vormden wel een geduchte tegenmacht voor de vorst. Steden maakten zich enerzijds los van hun vorsten, maar zagen zich anderzijds continu geconfronteerd met centralistische pogingen van hun vorst om de stedelijke macht te beknotten.

Tot grofweg het einde van de vijftiende eeuw wisten de Gelderse steden zich politiek goed staande te houden ten opzichte van hun vorst. Tegelijkertijd maakt Bosch goed duidelijk hoe in de loop van de tijd deze onafhankelijkheid werd beperkt, of in elk geval de pogingen deze onafhankelijkheid in te perken steeds krachtiger werden, eerst onder de Bourgondische overheersing van Karel de Stoute, vervolgens onder de Gelderse hertog Karel, later de Habsburgse Karel V.

Vorst tegen stadsbestuur

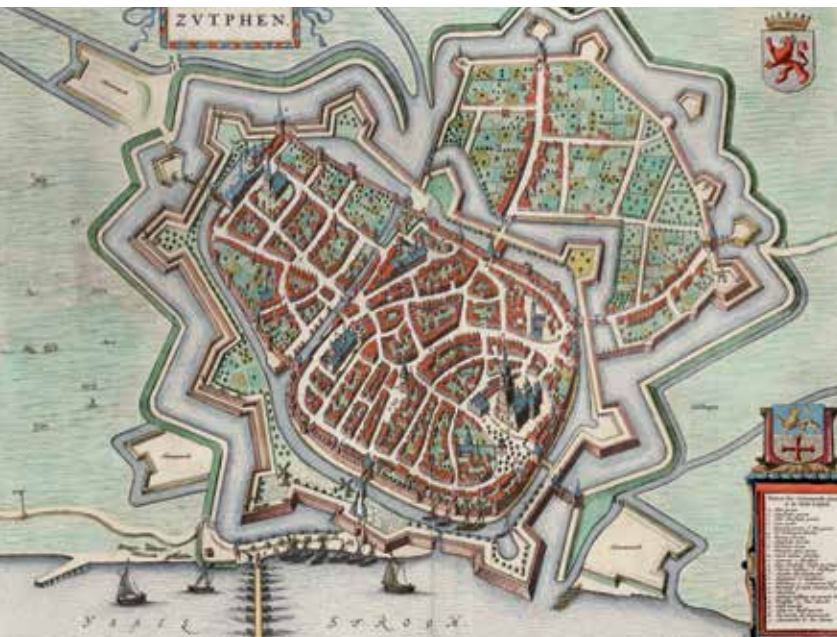
De politieke macht van de steden komt onder meer tot uiting in de mate waarin zij bijdroegen aan de vorstelijke of gewestelijke schulden. In het algemeen wordt aangenomen dat tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd vorsten steeds afhankelijker werden van steden, die als reservoir van cash geld fungeerden. Uit het onderzoek van Bosch blijkt dat Gelderse stedelijke uitgaven vooral gericht waren op de stad zelf. Waar Hollandse steden tot wel 30 procent van hun uitgaven gebruikten om vorstelijke belastingen in de vorm van beden te voldoen, besteedden Gelderse steden veel minder geld hieraan. Dit verschil lag niet alleen in de oorspronkelijke vrijheid die steden hadden. Ook in andere vorstendommen in de Nederlanden onderhandelden steden, al of niet als onderdeel van standenvergaderingen, met hun vorst over deze beden. Het was meer een gevolg van de

voortdurende krachtmeting tussen vorst en onderdanen die in Gelre, meer dan in bijvoorbeeld Holland, in het voordeel van de laatsten uitviel. Als gevolg hiervan bleven de Gelderse vorstelijke belastingen incidenteel van aard en was het belang van die heffingen binnen de stedelijke financiën minder groot dan bijvoorbeeld in Holland. Zelfs nadat Gelre onderworpen werd door de Bourgondiërs en de Habsburgers wisten de Gelderse steden vorstelijke belastingheffing te frustreren.

Niet alleen de verhouding tussen vorst en stadsbestuur, maar ook de relaties tussen stadsbesturen en hun onderdanen was van invloed op de wijze waarop steden zichzelf en de vorstelijke schulden dan wel de staatsschulden financierden. Binnen de stad trachtte het patriciaat de teugels van het financiële stelsel strak in handen te houden. Hier waren zij in Zutphen beter toe in staat dan in Arnhem, laat Bosch zien. De financiële autonomie van Zutphen ten opzichte van de vorst werd ingeperkt in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw, waarbij ook binnen de stad de macht van gilden werd beknop ten koste van het bestaande patriciaat. In Arnhem wisten de gilden meer dan in Zutphen invloed te krijgen op de stedelijke financiën. Pas halverwege de zestiende eeuw, toen gilden en het stadsbestuur in conflict raakten over de stedelijke financiën, wist het centrale gezag de financiële autonomie van Arnhem te beëindigen.

Graf van hertog Karel van Gelre, ook bekend als Karel van Egmond, in de Arnhemse Eusebiuskerk. Karel van Gelre probeerde tijdens zijn heerschappij de stedelijke macht in te perken. Foto: Antoinette Kuhlmann.

Kaart van de stad Zutphen uit 1649, auteur onbekend. Bron: *Atlas van Loon*.

Accijnzen en schulden

Stedelijke inkomsten werden grotendeels gebruikt voor stedelijke uitgaven. Naast bestuurlijke kosten waren deze vooral (defensief) militair van aard of betrof het de betaling van rente over uitstaande schulden. De inkomsten van Gelderse steden kwamen, net als elders in de Nederlanden, in de loop van de late middeleeuwen voor het grootste deel uit accijnzen. Hierbij vormden de belastingen op bier en wijn de belangrijkste inkomstenbronnen. Hoewel steden financieel weinig bijdroegen aan het centrale overheidsapparaat van de vorst, werden zij toch meer dan eens geconfronteerd met uitgaven die de inkomsten overtroffen. Wederopbouw na een stadsbrand, kosten voor de verdediging van de stad in tijden van oorlog of de centrale inkoop van primaire levensbehoeften in tijden van handelsblokkades deden de uitgaven de inkomsten overstijgen. In zulke gevallen gingen steden over tot tijdelijke accijnsverhogingen, incidentele directe belastingheffing, kortlopende leningen of de verkoop van langlopende schulden in de vorm van renten. De accijnsverhogingen die werden doorgevoerd in verband

met tijdelijke financiële nood zijn in Zutphen, anders dan elders, veelal niet uitgegroeid tot permanente belastingen. Zutphense burgers wisten bij het stadsbestuur te bedingen dat deze extra heffingen tijdelijk van aard waren en bleven. Opvallend in het onderzoek van Bosch is dat in laatmiddeleeuws Zutphen in het geval van financiële tegenspoed ook werd gekozen voor extra heffingen op luxeproducten zoals wijn, waar normaliter juist primaire levensbehoeften zwaarder werden belast. De belasting raakte vooral de elite, die zich wijn kon veroorloven, in plaats van de sociale onderkant van de samenleving, zoals in andere steden vaak het geval was. Echter, gaandeweg werden ook in Zutphen basisproducten die als eerste levensbehoeften golden steeds zwaarder belast en daalden de heffingen op luxegoederen. Vanaf de vijftiende eeuw verkreeg langlopende schuld de voorkeur om de financiële tekorten van Arnhem en Zutphen te delgen. Hierbij richtte Arnhem zich in eerste instantie tot inwoners van de eigen stad, maar vanaf circa 1450 werden steeds vaker schulden aangegaan in steden of bij stedelingen elders

in het Rijnland. Als gevolg van de toenemende rentenverkoop, stegen ook de stedelijke uitgaven aan rentebetalingen, tot wel 63 procent van de indirecte belastingen die de voornaamste stedelijke inkomstenbron vormden. Door dalende inkomsten en stijgende (militaire) uitgaven gingen Arnhem en Zutphen ook op steeds grotere schaal over tot het uitgeven van renten, zodat de stedelijke financiële gezondheid steeds verder werd uitgehold. Zij vertoonden hierin sterke gelijkheid met veel Hollandse steden die in de tweede helft van de vijftiende eeuw ook in financiële problemen kwamen.

Niet alleen in Holland

In de Nederlandse geschiedschrijving is wat betreft urbanisatie, centralisatie en financiële ontwikkelingen vooral aandacht voor Hollandse steden. Dit is het gevolg van de geschiedenis van Nederland sinds pakweg 1566. Door in dit boek de aandacht te richten op Gelre, waar grote verschillen én overeenkomsten bestonden met de Hollandse situatie, draagt Bosch bij aan een breder perspectief op deze ontwikkelingen binnen de Nederlanden. ■

Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie.

Stadsfinanciën, sociaal-politieke structuren en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550. Rudolf A.A. Bosch (Verloren, Hilversum 2019), 582 blz., € 49,00

